

Értelem és ösztön

ÍRTA DR. BRAUN SOMA

A 18. század felvilágosodása az értelem merev kihangsúlyozásával felmérhetetlen jelentőségű munkát végzett. Az értelem és csak az értelem segítségével szemlét tartott az emberiség egész akkori műveltsége felett, átmentett belőle a jelen és a jövő számára mindent, amit az értelem nézőpontjából elfogadhatónak tartott és elutasított magától mindent, ami értelmi alapon homályosnak, zavartnak, nem világosnak tűnt. Világtörténelmi jelentőségű kísérlet volt ez a kultúra anyagának értelmi alapon való megrostálására, nagytakarítás a „felépítmény” egész területén, diád ábra juttatása *Descartes* szavaival a „tisza és világos megismerés”-nek. A munka elméleti terein indult meg, először elméleti területen folyt, porhanyóvá tette a hübériség szellemi világát, megőrölte a régi világ elméleti oszlopait és a nagy francia forradalomban már csak ennek a folyamatnak befejező felvonását láthatjuk.

Az értelem merev kihangsúlyozása szükséges volt a maga idejében, egyoldalúságát harcos mivolta indokolta. Szögletesnek, türelmetlennek kellett lennie, hogy újsága a régivel szemben egészen nyilvánvalóvá váljék. Megalkuvásokkal semmiféle tudományos elvet vagy világnézeti kérdést nem lehet diadalra juttatni. A felvilágosodás újat adott a gondolkozóknak, tanítva, hogy egyetlen vezérfonál az értelem és mindazt, ami az értelmén, a megérthetően kívül esik, nem érdemes tudni. Felesleges megterhelései ezek az agyvelőnek, régóta velünk hurcolt ballasztok, melyek akadályoznak mozgásunkban és gátolják a bíráló szellem maradéktalan érvényesülését. Az értelemnek ez a nagytakarítása rendet akart teremteni, rendet magunkban először, rendet egyéni életünkben, rendet a társadalomban, rendet istenhez és az uralkodóhoz való viszonyunkban, rendet az államban. Rendet a rendetlenség és a zűrzavar helyén az értelem kalauzolásával. Ebben a gondolatvilágban semmi, vagy csak nagyon kevés hely jutott az ember- és társadalmi-alakító másik erőnek, az ösztönöknek és az érzelmeknek. Egymáshoz való viszonyukat eleve eldöntötte indulásuk: az értelem és csak az értelem minden, ösztönök és érzelmek az értelemhez mérten az állatit jelentik az emberben, kiszorításuk tehát a cselekvésre indító elemek közül emberebbé válásunkat is jelenti.

Ha mármost az így megrajzolt értelmi elvet a politikai életre, a politikai cselekvésekre alkalmazzuk, úgy a felvilágosodás tanítása szerint az egyént politikai életében is csak az értelem vezetheti, a politikai célok értelmes célok, mely éknek éppen világos felismerése adja meg a hajtóerőt. Ahhoz, hogy valamilyen politikai óéit elérjünk, *ismer-nünk kell* ezt a célt, *tudni*, mit akarunk, a célok világos *felismerése* előfeltétele a sikeres politikai cselekvésnek, melynek feladata a hatalom megszerzése, hogy a megszerzett hatalommal az észszerűtlenné vált intézményeket átalakítsuk, vagy eltávolítva, újakkal helyettesítsük,

Minden további nélkül nyilvánvaló, hogy a marxista szocializmus a felvilágosodás nyomdokain halad, átmentése és egyben betetőzése

ennek a szellemi mozgalomnak. Mint mozgalom, *fel akarja világosítani* a tömegeket, *meg akarja értetni* velük osztályhelyzetüket, *meg akarja győzni* cáfolhatatlan érveivel a proletárokat, értékelméletében, érték-többletelméletében, profitráta-elméletében az *értelemhez* szól. *Jelszava: felismerés., megismerés, mint a cselekvés előfeltétele.*

A felvilágosodás szellemi mozgalma az emberiség fejlődésének végső célját az értelem végleges diadalrajutásában látja. Ez a mozgalom optimista. Bíz az értelem végleges diadalában, hisz abban, hogy az értelem egyre jobban eluralkodik a földön, hogy az ember a maga történeti életében egyre értelmesebb lényvé válik. Útja egyenes út a sötétségből a világosságra. És amikor bírálja a múltat és a jelentés mindkettőt pesszimizmussal nézi, optimizmusa töretlen fényben ragyog a jövőre, az emberiség későbbi sorsára vonatkoztatva. Itt zűrzavar, az *érzések* és szenvedélyek zűrzavara, *káosz*. Ott az értelem hideg, de egyenletes fénye és rendezett, minden téren rendezett világ, *kozmosz* a *káosz* helyén.

A felvilágosodás első bírálatát ezen a vonalon kapta és a francia *Condorcet* és az angol *Ferguson*, mindketten azt tanítják, hogy az emberiség fejlődése nem állandó és nem is az értelem fejlődésével föltételezett folytonos előrehaladás, hanem sokkal inkább szüntelen:bukdácslás: új alakulatokhoz, melyek gyakran egyáltalában nem esnek az egyenes haladás vonalába. Ellenkezőleg, az új alakulatok nem ritkán meglepő eltéréseket mutatnak az egyenesvonalú haladástól és ha később vissza is térnek kezdeti irányukba, ez soha nem egyszerű visszatérés korábbi kiindulópontjukhoz, hanem több vagy kevesebb annál.

A két szociológus magyarázattal is szolgál. *Condorcet* szerint a történelmi:bukdácslásának az az oka, hogy helytelen a viszony megismerőképeségünk és ama célok között, melyek elérésére szükségleteink sarkalnak. *Ferguson* a célkitűzést vizsgálta és úgy vélte, hogy az emberek azért tűznek ki célokat maguk elé, hogy bizonyos előnyöket elérjenek. Végcéljukat azonban sohasem érik el, hanem olyan társadalmi fejlődési formákhoz jutnak, amelyeket:még képzetben sem láttak előre:. Ekkor pedig ismét más irányban üldözik céljukat és egy hasonló alakulatoknál kötnek ki, mint azok, amelyekből korábban elindultak.

Mi ennek az elszomorító jelenségnek az oka? *Ferguson* válasza egészen közel visz kérdésünkhöz: az emberek törtetését magasabb életformák felé *nem egyedül csak az értelem, hanem a természetes és társadalmi*, vagyis a társadalmi életből kinőtt és a társadalmi élettől meghatározott *ösztönök irányítják*, ösztönök, melyek viszont legnagyobbbrészt egy alapösztönre, a létfenntartási ösztönre vezethetők vissza.

Ha mármost kapcsolatba hozzuk ezeket a megállapításokat főkérdéseinkkel, mellyel az értelem és az ösztönök társadalmi hatására keressünk választ, úgy elmondhatjuk, hogy *Condorcet* és *Ferguson* szerint az ember *nemcsak értelmes lény, hanem legalább ugyanannyira* az értelem területén kívül eső *ösztönök és érzelmek* irányítják. Szerintük a felvilágosodottak nem vettek tudomást arról, hogy a politizáló ember

lelki élete sem tietzán értelmi tevékenység és ka elfogadjuk tényként azt, hogy egyéni, „magán”-életünkben az értelem mellett gyakran az ösztönök és érzelmek is szóhoz jutnak, nincs okunk feltételezni, hogy ezek az ösztönök és érzelmek elhallgatnak, mihelyt a politizáló én megszólal bennünk. Röviden úgy is mondhatjuk, hogy a politizáló egyén ugyanúgy érzelmekkel telített, ösztönei:sugallatát: követő ember, mint amikor nemi politikai életet él.

Hogyan viszonylanak azonban értelem és érzelem, értelem és ösztönök egymáshoz a politizáló emberben? *Ovidius* római költőnek a „magán”-emberre tett megállapítása, „látom a jobbat és helyeslem, de a rosszabbat követem”, túlságos leegyszerűsítésnek látszik és nem ment fel az alól, hogy kérdésünkre választ keressünk. Szükség van erre már csak azért is, mert a háború utáni évek egyes tömegmegnyilvánulásai egyáltalában nem látszanak értelemről irányított, értelemmel magyarázható cselekedeteknek. Az is nyilvánvaló, hogyha értelmetlen cselekvéseknek minősítjük ezeket a tömegcselekvéseket, ezzel csak nevet adunk a jelenségnek, de nem fedjük fel mibenlétét és még kevésbé kíséreltük meg világosságot deríteni az értelemmel való kapcsolataikra. Nem tudományos válasz az, hogy vannak értelmes és értelmetlen politikai cselekvések, mert nem felel arra, mikor kerül az egyik és mikor a másik használatára a sor. Nem nyugtat meg *Le Bon* megoldása sem, hogy egyénileg általában többé-kevésbé értelmesen cselekszünk, azonban tömegben, mint a tömeg alkotórészein, mindig az értelmetlenség =, az ösztönök ée érzelmek uralkodnak el rajtunk és ezek szabják meg cselekvéseink tartalmát és célkitűzéseinket. De miért csak tömegben? Azért, mert a tömegben, mint a tömeg alkotórészei, felelőtlenek \agynak ée így levethetjük magunkról az:értelem bilincseit:? A felelőtlenység, mint egyik tényező, valóban fontos elem, de nem minden és nem ad teljesértékű felvilágosítást.

Mélyebbenjáró kísérlet a kérdés megoldására a matematikai közgazdaságtan egyik, *Cournot* és *Walras* után legnagyobb képviselőjének, *Vilfredo Pareto*-nak (1848-1923) munkája. Pareto aránylag későn szociológiával is foglalkozott és terjedelmében is hatalmáé művet szentelt e kérdésnek.

Pareto kísérlete kérdésünk megoldására teljesen antiracionalista szellemű. *Condorcet* és *Ferguson* nyomdokain halad, de új és eredeti megoldással kísérletezik.

Pareto sizerint az embert cselekedetei túlnyomó részében, így politikai cselekvéseiben is, ösztönei irányítják, azonban — és az új és eredeti gondolata — az ember ösztönös cselekedeteit *a cselekvések után* maga és mások előtt logikus cselekedeteknek akarja feltüntetni, értelmes cselekedeteknek akarja mutatni. Más szavakkal: *az ember cselekedeteit ösztönei és érzelmei irányítják, utóbb azonban értelemmel elfogadható magyarázatokat keres ösztönös cselekedeteire. A felvilágosodottak gondolatvilágában Linné elnevezése az emberről:;bölc*⁴⁴ ember, a politizáló emberre is áll. Pareto tagadja ezt ée szerinte az ember sokkal inkább „érző és akaró” lény, mert cselekvéseinek hajtóereje túlnyomórészt iaz ösztön, az érzelem.

Ebből a gondolatból az a megállapítás következik, hogy egész

életünkön az érzelmek uralkodnak és minden politikai akarásunk nemcsak politikai színezetű, hanem alapjait is ösztöneinkben és érzelmekben kell keresnünk. *Pareto* ezzel ezen a területen letaszítja trónusáról az értelmet és a második helyre szorítja. *Az értelem nem irányítója, hanem csak magyarázója cselekedeteinknek.*

A tömegre és az egyénre vonatkoztatva ez annyit jelent, hogy az egyén a tömegben mutatkozik meg igazi mivoltában, ahol és amikor ösztönösen cselekszik, valamint jelenti azt is, hogy egyéni és tömegcselekvések közt csak lokozati különbség van az ösztönösségben.

Nevezzük *Pareto*-val az ösztönöket „üledékek”-nek, cselekvéseink logikus színezetű magyarázatát „származékok”-nak. Az elnevezések különben mellékesek és ugyanígy A-nak és B-nek, O-nak és P-nek is nevezhetnők a kettőt. Ezeknek az elnevezéseknek felhasználásával így is mondhatjuk: cselekvéseink hajtóerői az:üledékek:, logikus magyarázataik a:származék:ok. Az:üledékek: vezetnek cselekvéseinkben és „származékok”-kal magyarázzuk utólag cselekvéseinket. Ezek a „származékok” tartalmukban nagyon különbözők, de mindig megfelelnek a kornak, amelyben megszülettek és amint az emberek műveit többek lesznek, átalakulnak velük az ösztönös cselekvéseik magyarázatára szolgáló „származékok” is. A lényeg azonban változatlan marad ekkor is: *az ember ösztönök, elsősorban ösztönök hordozója.*

Milyen kapcsolat van ebben a tanrendszerben az ösztön és az értelem között a fentiekén kívül? Valahányszor mint magánemberek vagy mint társadalmi lények cselekszünk, más szavakkal, valahányszor egyéni vagy társadalmi cselekedetet viszünk véghez, megbillen bennünk az egyensúlyi helyzet. Megváltozik az egyensúlyhelyzet, felborul az a nyugalmi állapot, melyben értelem és ösztönök nem:versenyeznek: egymással, hanem teljes helyzeti energiájukkal „pihennek.” A cselekvés ennek az egyensúlyhelyzetnek megváltozását jelenti, a fizika nyelvén a potenciális energiák kinetikus energiákká változnak olyanformán, hogy az ösztönök uralomra jutnak bennünk és irányítják cselekvéseinket.

A cselekvés után — és pedig az egyéni és a társadalmi cselekvés után egyaránt — az egyén szükségét érzi annak, hogy megbolygatott egyensúlyhelyzetét visszaállítsa. Ennek a visszaállító tevékenységnek pedig egyetlen eszköze a:származékok: sorozata, melyekkel értelmes magyarázatot igyekszik adni ösztönös és érzelmekkel telített cselekvéseinek. Ez a munka előbb vagy utóbb, de mindig bekövetkezik. *Az egyén nem élhet állandó feszültség állapotában és ugyanígy a társadalmak sem élhetnek állandó forradalmi izgalmakban.*

Pareto nagy művében ilymódon megvizsgálja azokat az ösztönöket, melyek a társadalmi egyensúlyt felbontják és megvizsgálja azokat a törekvéseket, melyekkel a felbontott egyensúlyt magunkban és intézményekkel helyreállítani igyekszünk. Osztályozza a „származékok”-at és csoportosítja, azonban nem értékeli. Egyik ösztönt sem emeli a többi fölé és nem tesz kísérletet arra sem, hogy egy ösztönre vezesse vissza valamennyit. *Freud* és *Adler* kutatásait nem illeszti be gondolatrendezébe. A történelmi életben egyensúlyhelyzetek felbomlásait és helyreállítását látja a végtelenig. Ezért elutasítja a fej-

lődés gondolatát, melyet legfőjebb a „származékok”-ra ismer el és természetesen elveti a marxi társadalomfejlődés eszméjét is. Gondolatrendszerében nincs helye annak az eszmének, hogy az emberiség a kötöttség állapotából szükségképpen elérkezik a szabadság állapotába.

A társadalmi életben az egyensúly felbontása és helyreállítása mint a hatalomért folytatott kíméletlen harc jelentkezik. Céljaikat világosan látó „élcsapatok” küzdenek egymással a történelem színpadán és a tömegek együtt harcolnak velük.

Ennyit *Pareto* elméletéből. Gondolatai a kérdések egész sorát keltik fel. Mindenekelőtt tisztázásra szorul maguknak az ösztönöknek a kérdése. (Ezen a téren e sorok írója is kísérletet tett *Társadalomlélektan* címen megírt tankönyvével.) Tisztázni kellene a logikus és nem logikus, láz értelmes és ösztönös cselekvések fogalmát, mert nyilvánvaló, hogy *Pareto* gondolatrendszerének ez a kettős pillére és bizonyos az is, hogy csak akkor beszélhetünk értelmes és ösztönscselekvésekről, ha hiánytalanul és kellő élességgel el tudjuk határolni egymástól e kettőt. *Pareto* olasz bírálója, az emigrációban élő *Ascoli* itt fogja meg a kérdést és kifejti, hogy *Pareto* gondolatrendszerének éppen ez a két oszlopa gyenge és bizonytalan. *Pareto* a fizikai tudományokat nevezi logikus-tapasztalati tudományoknak és azokat a cselekvéseket nevezi logikusokok, melyek a céloknak megfelelő eszközöket használnak és a célokhoz vezető eszközöket kapcsolnak egymáshoz. A céloknak megfelelő eszközök azonban különbözők, és pedig nemcsak ama személy nézete szerint, aki cselekszik, hanem más, olyan személyek ezert is, „akik nagyobb tudással rendelkeznek”. A szándékoknak, eszközöknek és végcéloknak ez a hármassága lenne a mérték, melyekkel cselekedeteinket megítélhetnénk. Nem kell nagyon elgondolkozni felettük, hogy hiányosságaikat megállapíthassuk.

Ezek ellenére is azonban ez az elmélet hatalmas arányú kísérlet az emberi cselekvések tudományos átvilágítására és megértésére.

Van-e gyakorlati haszna? Kétségkívül van. Nagyobb figyelem az ösztönös cselekvésekkel és e cselekvések fölkelésével szemben. Helyesbítése annak a megrögződött gondolatnak, hogy az ember kizárólag :észlely: és a megértelés és meggyőzés mellett — ami az:élcsapat-nevelés: feladata — élni az érzelmek fölkelésének, az ösztönök aktíválásának eszközeivel is, a hely, az idő és a körülmények szerint.